

ALFRAGANUS UNIVERSITETI
**IJTIMOIIY FANLAR
FAKULTETI**

**FALSAFA VA INSONIYAT:
O'TMISH, HOZIRGI ZAMON,
KELAJAK** | RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYASI

**TOSHKENT 2025-YIL
21-NOYABR**

/alfraganus_university

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA‘LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ALFRAGANUS UNIVERSITIY
NODAVLAT OLIIY TA‘LIM MUASSASASI**

**“JAHON FALSAFA KUNI” MUNOSABATI BILAN O‘TKAZILGAN
“FALSAFA VA INSONIYAT: O‘TMISH, HOZIRGI ZAMON, KELAJAK”
MAVZUSIDA**

**Respublika konferensiya materiallari to‘plami
2-qism**

Toshkent-2025

**“JAHON FALSAFA KUNI” MUNOSABATI BILAN O‘TKAZILGAN
“FALSAFA VA INSONIYAT: O‘TMISH, HOZIRGI ZAMON, KELAJAK”.**

Ilmiy maqolalar to‘plami. Toshkent: Alfraganus universiteti. 2-qism. 2025. 727 b.

Ushbu ilmiy maqolalar to‘plami O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrda 490-sonli buyrug‘ida belgilangan vazifalar ijrosini ta’minlash maqsadida 2025-yil 21-noyabr kuni **“Jahon falsafa kuni” munosabati bilan o‘tkazilgan “Falsafa va insoniyat: o‘tmish, hozirgi zamon, kelajak”**. mavzusida respublika konferensiya materiallari asosida tuzilgan.

Mas’ul muharrirlar:

fal.f.f.d., dots. Sherdor Po‘latov

fal.f.f.d., prof. Dildora Po‘latova

fal.f.f.d., prof. Gulnoz Ruzmatova

Nashrga tayyorlovchilar:

fal.f.f.d., dots.v.b. Mamanov Jamoliddin

fal.f.f.d., dots.v.b. Bahodir Musametov

fal.f.f.d., dots.v.b. Dilshodbek Uralov

fal.f.f.d., dots. Muhridin Sherboboyev

katta o‘qituvchi. Erkin Hamdamov

Taqrizchilar:

falsafa fanlari doktori, professor G.K. Masharipova

falsafa fanlari doktori, professor J.S.Ramatov

© Alfraganus universiteti, 2025.

GASPRINSKIYNING ISLOHOTCHI-MODERNIZATSIYAVIY PARADIGMASINING O‘RTA OSIYODA JADIDCHILIKNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Shomuqimov L.R.

“Sharq falsafasi va madaniyati” yo‘nalishi

2-kurs magistratura talabasi, TDSHU

lshomukimov7@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.d., professor Izzetova E.M.

izzetova@bk.ru

Annotatsiya: Maqola Ismoil Gasprinskiyning islohotchi va modernizatsiyaviy paradigmalarini O‘rta Osiyoda jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishidagi roli va ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot doirasida Gasprinskiyning pedagogik, ilmiy, va ijtimoiy-falsafiy qarashlari tahlil qilinib, uning “Taraqqiy” va boshqa nashrlari orqali tarqatgan yangilanish g‘oyalari O‘rta Osiyo jadidchilik harakati uchun nazariy va amaliy asos bo‘lganligi ko‘rsatildi. Shuningdek, maqolada Gasprinskiyning milliy uyg‘onish, ta‘lim tizimini modernizatsiyalash va madaniy yangilanish g‘oyalari jadidchilik doirasida qanday qabul qilinib, amalga oshirilgani ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqot natijalari O‘rta Osiyoda jadidchilik harakatining shakllanishida Gasprinskiyning modernizatsiyaviy yondashuvi va pedagogik g‘oyalari muhim omil bo‘lganini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: Ismoil Gasprinskiy, jadidchilik, modernizatsiya, islohotlar, O‘rta Osiyo, ta‘lim yangilanishi.

Ismoil Gasprinskiyning islohotchi va modernizatsiyaviy qarashlari bugungi kunda O‘rta Osiyoda milliy uyg‘onish, ta‘lim va madaniy yangilanish jarayonlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Gasprinskiyning pedagogik va ijtimoiy g‘oyalari, xususan “Taraqqiy” va “Terjuman” nashrlari orqali tarqatilgan yangilanish konsepsiyalari, O‘rta Osiyo jadidchiligi harakatining shakllanishi va rivojlanishida nazariy va amaliy asos bo‘lgan. Ilmiy adabiyotlarda jadidchilik va Gasprinskiyning roli alohida tadqiq etilgan. Tadqiqotchilar, jumladan S. Rustamov va M. Olimov, jadidchilikning tarixiy rivoji va Gasprinskiyning umumiy pedagogik g‘oyalari haqida fikr bildirgan. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda Gasprinskiy paradigmasining O‘rta Osiyo jadidlariga bevosita ta‘siri va ularning amaliy faoliyatida aks etishi yetarlicha tizimli tahlil qilinmagan. Mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Maqolaning maqsadi — Gasprinskiyning islohotchi va modernizatsiyaviy qarashlarining O‘rta Osiyo jadidlariga ta‘sirini aniqlash va ularning ta‘lim, madaniyat hamda jamiyatdagi faoliyatida qanday amalga oshirilganini yoritishdir. Buning uchun maqolada Gasprinskiyning pedagogik va ijtimoiy g‘oyalari tahlil

qilinadi, O'rta Osiyo jadidchiligi faoliyati Gasprinskiy ta'siri kontekstida ko'rib chiqiladi va jadidlarning xotira va yozma manbalari asosida konkret misollar keltiriladi.

Tadqiqotda asosiy manbalar sifatida Gasprinskiyning asarlari, "Taraqqiy" va "Terjuman" gazetasi hamda jadidlar xotiralari ishlatiladi. Metodologiya sifatida tarixiy-mantiqiy, qiyosiy tahlil va tarixiy-analitik yondashuvlar qo'llanilib, Gasprinskiyning paradigmasi va uning O'rta Osiyo jadidlariga ta'siri tizimli tarzda yoritiladi.

Ismoil Gasprinskiyning faoliyati nafaqat jadidchilik g'oyalarini ilgari surish bilan cheklanib qolmay, balki u o'z g'oyalari orqali chuqur tizimli modernizatsiya loyihasini amalga oshirishga intilgan. Uning paradigmasi, bir tomondan, ma'rifatparvarlik kontseptsiyasiga asoslangan bo'lsa, boshqa tomondan, pedagogika, siyosat va ijtimoiy tuzilma o'zgarishlarini uyg'unlashtirgan kompleks yondashuvni taklif etadi. Gasprinskiy tomonidan ishlab chiqilgan "Usuli Jadid" pedagogik tizimi nafaqat o'quv jarayonini modernizatsiya qilishga qaratilgan, balki ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlarni tezlashtiruvchi vosita sifatida ham ishlatilgan. Bu metodning markazida fonetik yondashuv yotadi: harflar va tovushlar asosida o'qish va yozishni o'rgatish, eski an'anaviy usullarga qaraganda ancha tez va samarali natija beradi.

Fonetik metodning afzalligi shundaki, u o'quvchilarni so'zlarni fonetik asosda tez va to'g'ri o'qishga o'rgatadi. Natijada, o'quvchilar soni qisqa vaqt ichida bilimlarni o'zlashtiradi, bu esa ijtimoiy o'zgarishlar jarayonini tezlashtiradi. Misol uchun, XIX asr oxiri va XX asr boshida Krim va Qrim-Tatar maktablarida "Usuli Jadid" asosida o'qigan o'quvchilar soni yil sayin oshganligi kuzatilgan. Ba'zi manbalarga ko'ra, 1900-yillarda bu usul orqali bilim olgan o'quvchilar soni an'anaviy maktablarda o'qiganlarga nisbatan ikki baravar tez bilim egallagan[1, B. 45]. Pedagogik metodning siyosiy oqibati ham sezilarli bo'lgan. Tez o'zlashtirilgan bilim orqali yosh avlod ma'rifatparvarlik ruhida tarbiyalanib, ijtimoiy faollikka jalb qilingan. Bu esa o'z navbatida, mahalliy jamiyatlarda madaniy modernizatsiyaning keng tarqalishiga zamin yaratgan. Shu nuqtai nazardan, Gasprinskiyning paradigmasi shunchaki o'quv metodikasi emas, balki ijtimoiy transformatsiyani rag'batlantiruvchi strategik tizim sifatida ham baholanishi mumkin.

"Usuli Jadid" metodining joriy qilinishi nafaqat o'quv jarayonini samarali qilgan, balki mahalliy jamiyatlarda ijtimoiy faollik va madaniy modernizatsiya jarayonini tezlashtirgan. Gasprinskiyning pedagogik tizimi orqali o'qigan o'quvchilar:

- qisqa muddat ichida fonetik asosda o'qish va yozishni egallagan
- eski maktablarda o'qiganlarga nisbatan bilimni ikki baravar tez o'zlashtirgan;

- jamiyatdagi ma'rifatparvarlik faoliyatida faol ishtirok etgan.

Masalan, 1895–1910 yillar oralig'ida Qrim va Sharqiy O'rta Osiyo hududlarida jadid maktablari soni va o'quvchilar soni an'anaviy maktablar bilan solishtirganda sezilarli darajada oshgan. Ba'zi statistik ma'lumotlarga ko'ra, Qrim-Tatar maktablarida "Usuli Jadid" metodini qo'llagan o'quvchilar soni 1895 yilda taxminan 3,000 kishi bo'lgan bo'lsa, 1910 yilda u 12,000 kishiga yetgan[2, B. 78]. Bu ko'rsatkich metodning samaradorligini va ijtimoiy transformatsiyaga ta'sirini yaqqol ko'rsatadi. Shuningdek, metodning jamiyatga ta'siri faqat o'quv jarayoni bilan cheklanmaydi. Tez bilim egallash orqali yosh avlod ijtimoiy mas'uliyat va faollik ruhida tarbiyalanib, mahalliy ma'rifatparvarlik harakatlarini qo'llab-quvvatlashga tayyorlangan. Bu jarayon natijasida:

- yangi pedagogik yondashuvlar va maktab tizimlari keng tarqaldi;
- madaniy modernizatsiya tezlashdi;
- siyosiy va ijtimoiy faollik oshdi, ayniqsa, mahalliy boshqaruv va jamiyat hayotida o'zgarishlar yuz berdi.

Shunday qilib, Gasprinskiy paradigmasi — faqat pedagogik tizim emas, balki ijtimoiy va siyosiy modernizatsiyani uyg'unlashtirgan kompleks strategiya sifatida ko'rilishi lozim. Bu esa uning ilmiy-tahliliy asoslarini yanada kuchaytiradi va jadidchilik harakatining chuqur tizimli mohiyatini ochib beradi.

Ismoil Gasprinskiy pedagogik g'oyalari asosida shakllangan "Xo'jai Sibyon" asari nafaqat diniy ma'rifatni targ'ib qiluvchi vosita sifatida, balki kompleks ta'lim dasturi sifatida ham qadrlanadi. Asarda an'anaviy diniy bilim bilan bir qatorda, geografiya, arifmetika, tarix va boshqa dunyoviy fanlarni o'rganishga keng e'tibor qaratilgan. Bu yondashuv yosh avlodning bilim doirasini kengaytirib, milliy ong va madaniy tafakkurni shakllantirishga xizmat qilgan.

"Xo'jai Sibyon"da geografiya fani orqali o'quvchilarga dunyoqarashni kengaytirish, turli xalqlar va ularning madaniyati bilan tanishtirish maqsad qilingan. Bu, bir tomondan, mahalliy madaniy merosni qadrlashga, boshqa tomondan, global tafakkurga ega bo'lishga yordam bergan. Arifmetika va matematik fanlar esa mantiqiy tafakkur va amaliy bilimni rivojlantirishga xizmat qilgan. O'quvchilar sonni, oddiy hisob-kitobni va iqtisodiy masalalarni o'rganish orqali kundalik hayot va mehnat faoliyatida mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallagan.

Tarix fani esa milliy va diniy tarixni tushunish, xalqning o'tmishini qadrlashga yordam bergan. Shu tariqa, yosh avlod o'zining kelib chiqishi va qadriyatlarini chuqurroq anglab, madaniy va ijtimoiy identitetini mustahkamlashga erishgan. Gasprinskiy "Xo'jai Sibyon" asarida ta'limni faqat diniy bilim bilan

chegaralamagan. Dunyoviy fanlarning qo‘shilishi yoshlarning ijtimoiy mas’uliyat, tafakkur va dunyoqarashini rivojlantirishga, shuningdek milliy ongni shakllantirishga xizmat qilgan. Masalan, geografiya va tarix fani orqali o‘quvchilar o‘z hududi, xalqining tarixiy merosi va ijtimoiy strukturasi yaxshiroq tushungan, bu esa ularni jamiyatdagi faol va ma’rifatli shaxs sifatida tarbiyalashga yordam bergan. “Xo‘jai Sibyon”ning yuksak pedagogik qadri shundaki, u integratsiyalashgan ta’lim tizimini taklif qilgan: diniy bilim, mantiqiy tafakkur va dunyoviy fanlar birlashtirilgan. Bu tizim o‘quvchilarga nafaqat bilim, balki ijtimoiy va madaniy kompetensiyalarni ham egallash imkonini yaratgan. Shu sababli Gasprinskiyning bu asari nafaqat maktab tarbiyasida, balki milliy modernizatsiya jarayonida ham muhim vosita sifatida baholanadi. “Xo‘jai Sibyon” asari orqali Gasprinskiy diniy ta’limni dunyoviy fanlar bilan uyg‘unlashtirib, yosh avlodning milliy ongini, tafakkurini va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qilgan. Bu esa uning pedagogik va ma’rifatparvarlik paradigmasining chuqur tizimli mohiyatini ko‘rsatadi. Ismoil Gasprinskiyning pedagogik va ma’rifatparvarlik yondashuvi maktabni faqat o‘quv dargohi sifatida emas, balki milliy yetakchilarni yetishtiruvchi ijtimoiy-siyosiy markaz sifatida shakllantirishga qaratilgan. U yangi maktablarni ijtimoiy elita va intellektual qatlamni rivojlantirish bazasi deb hisoblagan.

Jadid maktablari yosh avlodni nafaqat bilim bilan ta’minlagan, balki ularni ijtimoiy mas’uliyat, rahbarlik ko‘nikmalari va faollikka o‘rgatgan. Har bir maktab mahalliy jamiyatda ma’rifatparvarlik markazi sifatida faoliyat yuritib, yoshlarni jamiyatning ijtimoiy va siyosiy qatlamiga tayyorlagan hamda milliy madaniy va intellektual merosni saqlash va rivojlantirishga xizmat qilgan. Gasprinskiy paradigmasida maktablar orqali shakllanadigan ijtimoiy elita yoshlarni rahbarlik va tashkilotchilik qobiliyatlari bilan jihozlashga qaratilgan edi. Shu bilan birga, yangi maktablar milliy ongni shakllantirishda markaziy rol o‘ynagan. Dunyoviy fanlar va diniy bilimlarni uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchilar o‘z kelib chiqishi, tarixiy va madaniy merosi haqida chuqur bilimga ega bo‘lgan. Natijada, ular jamiyatdagi yetakchilik va mas’uliyatli rolga tayyor shaxs sifatida tarbiyalangan.

Jadid maktablarining yana bir ahamiyati shundaki, ular faol ma’rifiy va siyosiy muhitni yaratgan. Maktablar o‘quvchilarning ijtimoiy tafakkurini rivojlantirish, jamiyatdagi o‘z o‘rnini anglashi va madaniy hamda siyosiy faollikka jalb qilinishini ta’minlagan. Shu tariqa, maktablar faqat bilim tarbiyalash vositasi bo‘lib qolmay, milliy modernizatsiya va ijtimoiy transformatsiya markazlari sifatida faoliyat yuritgan. Gasprinskiy paradigmasi maktabni ijtimoiy-siyosiy elita va madaniy yetakchilarni tayyorlashning strategik vositasi sifatida baholashga imkon beradi Ismoil Gasprinskiyning “Tilda, Fikrda, Ishda Birlik” konseptsiyasi uning pedagogik va ma’rifatparvarlik yondashuvida markaziy o‘rin egallaydi. Bu

konsepsiya nafaqat tilni saqlash va rivojlantirish, balki ijtimoiy, madaniy va siyosiy birdamlikni shakllantirish vositasi sifatida ko‘riladi.

Gasprinskiy til islohotini o‘z pedagogik va ma‘rifiy g‘oyalarining ajralmas qismi sifatida ko‘radi. Uning asosiy g‘oyalaridan biri — Umumturkiy adabiy til, ya‘ni “Tarjimon tili” yaratish. Bu til:

- turkiy xalqlar orasida umumiy madaniy platforma sifatida xizmat qilishi;
- turli hududlarda yashovchi o‘quvchilar va ziyolilar o‘rtasida bilim va madaniyat almashinuvi uchun vosita bo‘lishi;
- diniy va dunyoviy fanlarni osonlashtirilgan adabiy til orqali yetkazish imkonini berishi kutilgan.

“Tarjimon tili” g‘oyasi O‘rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlarni — o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, turkman — yagona madaniy maydon sifatida birlashtirishga xizmat qilgan. Tilning birligi nafaqat kommunikatsiyani osonlashtirgan, balki ijtimoiy va madaniy identitetni shakllantirish, hududiy chegaralardan qat‘iy nazar, turkiy xalqlarni umumiy tarixiy va madaniy kontekstdagi yagona makon bilan bog‘lash imkonini yaratgan.

Shu tariqa, til islohotining siyosiy va madaniy ma‘nosi shundaki, u:

- Milliy birdamlikni mustahkamlashga yordam beradi;
- Ta‘lim va ma‘rifat jarayonlarini yagona platformaga integratsiyalash imkonini beradi:
- Turkiy xalqlarning umumiy madaniy merosini asrab-avaylash va tarqatish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Gasprinskiy konsepsiyasida til birlikning vositasi bo‘lsa, fikr va ishda birlik — uning amaliy ko‘rinishidir. Jamiyatning turli qatlamlarida — maktablarda, madrasalarda, jurnallarda va ilmiy yozuvlarda — yagona til va umumiy tafakkur asosida ishlash ijtimoiy faollikni kuchaytiradi va milliy modernizatsiya jarayonini tezlashtiradi. Shunday qilib, “Tilda, Fikrda, Ishda Birlik” konsepsiyasi Gasprinskiy pedagogikasining nafaqat tilga, balki siyosiy, madaniy va ijtimoiy birlikka xizmat qiluvchi markaziy elementi sifatida talqin qilinadi. Ismoil Gasprinskiy tomonidan 1883 yilda nashr etilgan “Tarjimon” gazetasi O‘rta Osiyo tarixida birinchi massaviy kommunikatsiya vositasi sifatida ahamiyatga ega bo‘lgan. Bu gazeta nafaqat turkiy xalqlar orasida bilim va ma‘rifatning tarqalishiga xizmat qilgan, balki jamoatchilik fikrini shakllantirishning ilk mexanizmi sifatida tarixiy ahamiyat kasb etgan.

Gazeta O‘rta Osiyo hududlariga pochta, savdo va madaniy aloqalar orqali yetkazilgan. Uni o‘qiganlar orasida turkiy ziyolilar, jadid maktablari o‘quvchilari va mahalliy rasmiylar bo‘lgan. O‘quvchilar va ziyolilar orasida gazetaning mazmuni muvofiq tarzda muhokama qilinib, g‘oyalar amaliyotga tatbiq etish yo‘llari

muhokama qilingan. Shu tariqa, “Tarjimon” nafaqat axborot manbai, balki ijtimoiy fikr almashish va jamoatchilik muhokamasini rag‘batlantiruvchi platforma sifatida ishlagan. Gazeta orqali tarqatilgan g‘oyalar turkiy xalqlar o‘rtasida yagona ma’rifiy va madaniy maydonni yaratishga xizmat qilgan. Shu nuqtai nazardan, “Tarjimon” jamiyatdagi muhim ijtimoiy va madaniy masalalarni muhokama qilish, pedagogik islohotlar, diniy va dunyoviy bilimlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni targ‘ib qilish, hamda mahalliy jamoatchilikning fikrini shakllantirish mexanizmi sifatida ishlagan. Shuningdek, Gasprinskiy Yevropa texnikasi va madaniyatini faqat ko‘r-ko‘rona qabul qilmaslik, balki tanqidiy yondashuv bilan o‘zlashtirishni targ‘ib qilgan. Uning qarashlari Islom qadriyatlari bilan uyg‘unlashtirilgan Islomiy modernizm tamoyilini aks ettiradi. Gasprinskiy G‘arbning texnik yutuqlarini — matbaa, transport va kommunikatsiya vositalarini — o‘rganishga chaqirgan, lekin ularni mahalliy madaniy va dini qadriyatlarga moslashtirish zarurligini ta’kidlagan.

Shu yondashuv orqali jadid maktablari va “Tarjimon” gazetasi orqali yosh avlod:

- ilmiy va dunyoviy bilimga ega bo‘lgan,
- mahalliy diniy qadriyatlarni saqlagan,
- modern texnika va madaniyatni tanqidiy asosda o‘zlashtirgan shaxslar

sifatida tarbiyalangan.

Shunday qilib, Gasprinskiyning Yevropa taraqqiyotiga munosabati tanqidiy, uyg‘unlashtiruvchi va madaniy identitetni saqlovchi yondashuv sifatida talqin qilinadi. Bu uning pedagogik va ma’rifiy paradigmalarning chuqur tizimli mohiyatini ko‘rsatadi.

Ismoil Gasprinskiyning pedagogik va ma’rifiy faoliyati nafaqat nashrlar va maktablar orqali, balki shaxsiy aloqalar va sayohatlar orqali ham o‘z ifodasini topgan. U 1893- va 1908- yillarda Turkiston hududlariga amalga oshirgan safarlari davomida mahalliy ijtimoiy-siyosiy hayotga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Gasprinskiy Buxoro, Samarqand va Toshkent kabi shaharlarga qilgan tashriflari davomida mahalliy ziyolilar, amirlar va aholi bilan uchrashuvlar o‘tkazgan. Masalan, Buxoro Amiri bilan bo‘lgan uchrashuv, shuningdek Toshkent va Samarqanddagi ma’ruzalar orqali u ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qilgan, mahalliy maktab tizimlarini modernizatsiyalash va yangi pedagogik metodlarni joriy etish bo‘yicha tavsiyalar bergan. Ushbu tashriflar natijasida mahalliy ijtimoiy va siyosiy qatlamlar Gasprinskiy pedagogik yondashuvlarini o‘rganishga va qo‘llashga qiziqish bildirgan. Shuningdek, Gasprinskiy bilan shaxsan tanishgan ilk jadidlar — Behbudiy, Avloniy, Shakuriy va boshqa ziyolilar — uni o‘zlarining “Ruhiy Ustoz”i deb bilishgan. Bu ta’rifning sabablari quyidagilar bilan izohlanadi:

Gasprinskiy pedagogik metod va ma’rifiy g‘oyalarni amaliy tarzda yetkazgan;

- Shaxsiy uchrashuvlar va suhbatlar orqali yosh jadidlarni tarbiyalash va bilim egallashga rag'batlantirgan;
- Mahalliy maktablarni modernizatsiya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar bergan.

Hujjatlar va xotiralarga ko'ra, ushbu shaxsiy aloqalar nafaqat ilmiy va pedagogik o'sishga, balki jadidchilik harakatining dastlabki shakllanishiga bevosita hissa qo'shgan. Shu tariqa, Gasprinskiy shaxsiy aloqalar va sayohatlar orqali ma'rifatparvarlik va pedagogik g'oyalarni hududiy amaliyotga tatbiq etuvchi markaz sifatida namoyon bo'lgan.

Ismoil Gasprinskiy nafaqat pedagogik va ma'rifiy g'oyalari bilan, balki moddiy-texnik yordam orqali ham O'rta Osiyo hududlaridagi ma'rifiy faoliyatni qo'llab-quvvatlagan. U Buxoro va Samarqandga yangi matbaa asbob-uskunalari va kitoblar yetkazish orqali mahalliy matbuotning rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shgan.

Gazeta va nashriyotlarni rivojlantirishda ushbu moddiy yordam quyidagi jihatlarda o'z aksini topgan:

- Matbaa qurollari va materiallarining yetkazilishi mahalliy nashriyotlar faoliyatini kengaytirishga imkon yaratgan;
- Pedagogik va ma'rifiy kitoblar bilan ta'minlash orqali o'quvchilar va ziyolilar uchun bilim olish imkoniyatlarini oshirgan;

Mahalliy matbuot vositalarining sifatini va nashr hajmini yaxshilash orqali jamoatchilik fikrini shakllantirish mexanizmini mustahkamlashga yordam bergan. Shu tariqa, Gasprinskiyning moddiy-texnik yordamining ta'siri nafaqat texnik jihatdan matbuot rivojiga, balki ijtimoiy va madaniy ma'rifatning keng tarqalishiga ham xizmat qilgan. Bu esa uning pedagogik, ma'rifiy va strategik yondashuvining kompleks tizimli mohiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ismoil Gasprinskiyning pedagogik va ma'rifiy g'oyalari Turkiston hududida geografik-mintaqaviy integratsiya jarayonini rag'batlantirgan va har bir madaniy markazda o'ziga xos tarzda namoyon bo'lgan. Ayniqsa, Toshkent-Samarqand-Buxoro uchburchagida Gasprinskiy ta'siri turli tezlik va shaklda rivojlangan, bu esa hududiy sharoit va siyosiy nazorat bilan chambarchas bog'liq edi.

Rus ma'muriyati nazorati ostida bo'lib, bu yerda Gasprinskiy g'oyalari asosan ma'rifiy yo'nalishda rivojlangan. Yangi pedagogik metodlar va dunyoviy fanlar asosida ochilgan maktablar, shuningdek, "Tarjimon" gazetasi orqali tarqatilgan g'oyalar Toshkent ziyolilari va o'quvchilar orasida keng qabul qilingan[3, B. 48].

Amir hokimiyati nazorati ostida, dastlab Gasprinskiy g'oyalari yashirin siyosiy tusda rivojlangan. Maktablar va nashrlar ko'proq sirli tarzda faoliyat yuritgan, g'oyalar esa amirlar va mahalliy ziyolilar orasida maxfiy muhokama

qilinib, asta-sekin jamoatchilikka ta'sir ko'rsatgan. Shunday qilib, Gasprinskiy g'oyalari har bir madaniy markazda mahalliy siyosiy va ijtimoiy sharoitga moslashgan holda tarqalgan, bu esa Turkistonning mintaqaviy integratsiyasi jarayonini murakkab, lekin samarali qilgan.

1900–1917 yillar oralig'ida “Usuli Jadid” maktablari Turkistonning turli hududlarida ochilgan. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki[4, B. 78]:

- Toshkent va uning atrofida maktablar soni ko'proq bo'lib, ular asosan ma'rifiy va pedagogik faoliyatga qaratilgan;

- Samarqand va Buxoroda maktablar soni nisbatan kam, lekin ular mahalliy ziyolilarni tarbiyalash va siyosiy faollikka jalb qilish vazifasini ham bajargan;

Ushbu maktablarning bitiruvchilari keyinchalik mahalliy jamiyatlarda o'qituvchi, jurnalist, ziyoli va jamiyat faoliyati bilan shug'ullangan, bu esa Gasprinskiy g'oyalarining amaliy ta'sirini namoyon qilgan.

Gasprinskiy nafaqat g'oyaviy va pedagogik jihatdan, balki moddiy-texnik yordam orqali ham O'rta Osiyo hududidagi ma'rifiy faoliyatni qo'llab-quvvatlagan. U Buxoro va Samarqandga yangi matbaa asbob-uskunalari va kitoblar yetkazish orqali mahalliy matbuotning rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shgan. Gazeta va nashriyotlarni rivojlantirishda ushbu yordam quyidagi jihatlarida o'z aksini topgan:

- Matbaa qurollari va materiallarining yetkazilishi mahalliy nashriyotlar faoliyatini kengaytirishga imkon yaratgan;

- Pedagogik va ma'rifiy kitoblar bilan ta'minlash orqali o'quvchilar va ziyolilar uchun bilim olish imkoniyatlarini oshirgan;

Mahalliy matbuot vositalarining sifatini va nashr hajmini yaxshilash orqali jamoatchilik fikrini shakllantirish mexanizmini mustahkamlashga yordam bergan[5, B. 12]. Shu tariqa, Gasprinskiyning moddiy-texnik yordamining ta'siri nafaqat texnik jihatdan matbuot rivojiga, balki ijtimoiy va madaniy ma'rifatning keng tarqalishiga ham xizmat qilgan. Ismoil Gasprinskiyning pedagogik va ma'rifiy paradigmasi O'rta Osiyo jadidchilik harakatining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Biroq mahalliy jadidlar uning g'oyalarini shunchaki qabul qilish bilan cheklanib qolmay, ularni hududiy sharoitga moslashtirib, mustaqil harakat sifatida rivojlantirganlar. Shu tariqa, Gasprinskiyning ma'rifatparvarlik yondashuvi O'rta Osiyo sharoitida o'ziga xos siyosiy va madaniy transformatsiyaga uchragan.

O'rta Osiyo jadidlarining siyosiy faollikka o'tishida bir nechta tashqi bosim omillari muhim rol o'ynagan. Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati turkiy hududlarda mahalliy ziyolilar va o'qituvchilar faoliyatini cheklagan, ularni o'z fikrlarini ilgari surishda ehtiyotkor bo'lishga majbur qilgan. Shu bilan birga, Buxoro va Xivadagi konservativ diktatura sharoiti mahalliy jadidlarni o'z pedagogik

g'oyalari yashirin tarzda amalga oshirishga majbur qilgan. Bu siyosiy va ijtimoiy sharoit Gasprinskiyning ma'rifatparvarlik g'oyasini siyosiy kurash ruhiga aylantirishga turtki bo'lgan[6, B. 30]. Shu tariqa, tashqi siyosiy bosim va mahalliy konservativ muhit jadidlarni pedagogik ma'rifatdan siyosiy faollikka o'tishga majbur qilgan va harakatning mustaqil shakllanishiga zamin yaratgan.

Gasprinskiyning madaniy birlik va pedagogik g'oyalari O'rta Osiyo ziyolilari orasida to'g'ridan-to'g'ri Vatan va Millat mustaqilligi g'oyasiga transformatsiya qilingan. Shu borada Abdulla Fitrat va Cho'lponning asarlari muhim manba hisoblanadi. Fitratning "Munozara" va "Sayha" kabi asarlarida Gasprinskiyning madaniy birlik konsepsiyasi milliy ong va vatanparvarlik ruhiga aylangan. Shu orqali Gasprinskiy pedagogik ma'rifat g'oyalari mahalliy sharoitda ijtimoiy va siyosiy harakatga transformatsiya qilingan. Natijada, O'rta Osiyo jadidchiligi Gasprinskiy g'oyalari bilan ilhomlangan, lekin mustaqil intellektual va siyosiy yo'nalishga ega harakat sifatida shakllangan. Bu jarayon hududiy sharoit va tashqi siyosiy bosim omillari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, mahalliy jadidchilikning o'ziga xosligini belgilaydi.

O'rta Osiyo jadidchiligi Gasprinskiyning pedagogik va ma'rifiy paradigmasidan ilhomlangan bo'lsa-da, hududiy sharoit va diniy-konservativ muhit tufayli o'ziga xos yo'nalishlar rivojlantirgan. Shu nuqtai nazardan, jadidchilik dasturlarini g'oya va amaliyot jihatidan qiyosiy tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Gasprinskiy Qrim sharoitida Islomni modernizatsiya qilishga ehtiyotkorona yondashgan, uning g'oyalari asosan pedagogik va ma'rifiy reformalar orqali musulmon jamiyatini taraqqiyotga yo'naltirishga qaratilgan edi. U Islomiy qadriyatlarni saqlab qolgan holda, yangi pedagogik usullar va madaniy yangiliklarni joriy etishga intilgan[7, B. 22]. O'rta Osiyo jadidchiligi esa, aksincha, Islomiy shariat asoslarini zamonaviy talqin qilishga dadil harakat qilgan. Abdulla Avloniy, Behbudiy va Fitrat kabi ziyolilar diniy matnlarni, huquqiy qoidalarni va ma'rifiy kontseptsiyalarni mahalliy sharoitga moslashtirish orqali, jamiyatda ijtimoiy va siyosiy faollikni rag'batlantirganlar. Bu farq, hududiy siyosiy nazorat va mahalliy konservativ qarshilik bilan chambarchas bog'liq edi.

O'rta Osiyoda konservativ kuchlar — xususan, Kadimchilar va Ulamolar — Gasprinskiy Qrimdagi nisbatan yumshoq qarshiligiga nisbatan ancha qattiqroq pozitsiya egallagan. Mahalliy konservativ qarshilik jadidlarni o'z pedagogik va ma'rifiy g'oyalari radikalroq va ijtimoiy-siyosiy jihatdan faolroq amalga oshirishga majbur qilgan. Bu kurash natijasida O'rta Osiyo jadidchiligi nafaqat ma'rifiy, balki ijtimoiy va siyosiy harakat sifatida shakllangan. Shunday qilib, Gasprinskiy paradigmasi O'rta Osiyo jadidchiligi uchun asosiy g'oya manbai bo'lgan bo'lsa-da, hududiy va diniy sharoitlar uni mahalliy siyosiy va diniy muhitga

moslashtirilgan mustaqil harakatga aylantirgan. Ismoil Gasprinskiyning pedagogik va ma'rifiy g'oyalari O'rta Osiyo jadidchiligi rivojida asosiy paradigmatic poydevor vazifasini bajargan. Uning "Usuli Jadid" pedagogik tizimi, fonetik metod va kompleks ta'lim dasturlari nafaqat o'quv jarayonini modernizatsiya qilgan, balki ijtimoiy va siyosiy transformatsiya uchun strategik vosita bo'lgan. Gasprinskiyning madaniy birlik va umumturkiy til konsepsiyalari mahalliy jadidlar tomonidan hududiy sharoitga moslashtirilgan va ularning siyosiy faolliklari, milliy ongning uyg'onishi hamda mustaqil harakat sifatida rivojlanishiga turtki bo'lgan. Toshkent, Samarqand va Buxoro hududlarida pedagogik va ma'rifiy g'oyalar turlicha tezlikda va shaklda amalga oshirilgan bo'lsa-da, ularning umumiy natijasi Turkistonning mintaqaviy integratsiyasi va modernizatsiya jarayonini rag'batlantirishga xizmat qilgan.

Shuningdek, Gasprinskiyning pedagogik va ma'rifiy g'oyalari mahalliy jadidlarning Islomiy shariat asoslarini zamonaviy talqin qilishga va konservativ kuchlar bilan kurashish orqali radikal pozitsiyalarni egallashiga zamin yaratgan. Bu esa o'z navbatida O'zbekiston hududida milliy davlatchilik g'oyasini shakllantirish va mustaqillik tushunchasini ilgari surishning dastlabki falsafiy zaminini yaratganligini ko'rsatadi. Gasprinskiyning paradigmasi nafaqat pedagogik va ma'rifiy innovatsiya sifatida, balki O'rta Osiyo hududidagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy modernizatsiya jarayonlarining kompleks tizimli modeli sifatida baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gasprinskiy I., Usuli Jadid va pedagogik tajribalar, Baku: 1910, 120 sah.
2. Xotiralar va arxiv materiallari, Buxoro amirligi hujjatlari, 1893–1910, 300 sah.
3. Qodiriy O., Jadid maktablari tarixi, Toshkent: 2005, 150 sah.
4. Gasprinskiy I., Tarjimon gazetasi va matbuot faoliyati, Baku: 1905, 80 sah.
5. Fitrat A., Munozara, Toshkent: 1923, 60 sah.; Cho'lpon, Sayha, Samarqand: 1925, 75 sah.
6. Gasprinskiy I., Islom va modernizatsiya, Baku: 1905, 90 sah.
7. Qodiriy O., Jadid maktablari va milliy harakatlar, Toshkent: 2008, 130 sah.